

Fæstebonde i Nørre Tulstrup Christen Andersens dagbog 1786–1797. Udgivet af Landbohistorisk Selskab (Udvalget for Udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie). Ved JENS HOLMGAARD. Under tilsyn af POUL RASMUSSEN. København 1969. 186 s. Ill. 32,00 kr.

Det viser sig nu og da, at der findes optegnelser med bondehånd, bevaret gennem flere generationer og med et indhold, der giver et direkte og ofte mangesidigt indtryk af ældre tiders almuetilværelse. (Det gode ord »almue«, det brede folk, burde vel komme til hæder og værdighed i dets oprindelige betydning). Her har man et i mange henseender udmærket eksempel, en dagbog ført af fæste- og hovbonden Christen Andersen (han endte forøvrigt som selvejer) under den lille hovedgård Himmestrup mellem Viborg og Randers. Udgiveren, landsarkivar Jens Holmgaard, anfører i indledningen prisværdigt mange oplysninger om manden og hans familie, om gården, landsbyen og godset, naturligvis også om dagbogens indhold og udgivelsesprincipperne (i kopi får man et par sider af dagbogen i foråret 1792). Udgaven er forsynet med talrige noter, især af personalhistorisk karakter, og afsluttes med en fortrinlig (uundværlig) liste over »ord og udtryk, hvis betydning ikke kan formodes at være almindeligt kendt eller umiddelbart forståelig af sammenhængen«, samt person- og stedregister.

Dagbogen omtaler i sin ordknappe form især landbrugsarbejder, men Holmgaard gør opmærksom på, at bondebruget kunne give gode »ekstraindtægter«, f. eks. – som her – ved salg af uld og vadmél, lærred, bark (til garveren), træ og trækul, mjød m. v. Christen Andersen synes at have haft en del torvehandel baseret på opkøb af svin, og han udlejede kakkelovne købt på auktion. Naturligvis solgte han også almindelige landbrugsprodukter: korn, kreaturer, smør, flæsk, pølser, fårekød, oste, huder m. m. Dagbogen er ikke ført dag for dag, man får ikke fuldstændige oplysninger om arbejdet ved landbrug (og skovbrug) året rundt. Mest regelmæssigt omtales markbehandlingen, såning, hø- og kornhøst (se nedenfor). Om *vejret* bliver man ofte underrettet; nattefrost kunne forekomme langt ind i maj måned, flittigt noteres regn, blæst, (hagel)-guser, knog o. a. (de to sidstnævnte ord burde nok stå i ordlisten, i deres jyske betydning).

Chr. Andersens dagbog indeholder godt personal- og lokalhistorisk stof. Det går også an at tale om visse »mere generelle socialhistoriske og kulturhistoriske aspekter« og træk til belysning af gammel bondesæd og -skik. Med glæde ser anmelderen s. 20 fremhævet, at dagbogens prisangivelser er *faktiske* priser, ikke som kapitelstakster »undertiden . . . af en noget teoretisk karakter« (det kunne vel siges lidt mere bestemt: som oftest en del lavere, men i dyrtidsår højere priser). Om Christen

Andersen siger udgiveren i »Indledning« s. 12 med rette, at »han ikke er nogen helt typisk repræsentant for sin stand« (ordet »helt« burde udgå), og samtidig advarer Holmgaard med god grund mod at tegne billedet af den danske bonde på stavnsbåndstiden for unuanceret: »Der eksisterede faktisk personlige udfoldelsesmuligheder for bonden under det gamle landvæsenssystem«. Skønt C. A. i perioder var svagelig (i marts 1786 »meget ringe«, og hans gode venner synes stilfærdigt at have taget afsked med ham), lyser hans energi ikke sjældent ud af de korte dagbogsnotater, og hans handelstalent var umiskendeligt. Det passer ham ikke, når en forventet (indbringende?) aftale kun blev til »snak og tak«. Ikke enhver driftig bonde købte jord eller »selvangav« en pæn formue i penge.

Begivenheder i familie- og vennekreds: fødsel, dåb, konfirmation, trolovelse, bryllup og begravelse noteres omhyggeligt, altergang ligeledes. Det er sandsynligt, at Chr. Andersen stod sig godt med herskab og forvalter; han var syns- og taksationsmand ved bondeskifter. Men der er ikke »politik« i dagbogen, og det er netop *ikke* »værd at lægge mærke til«, at stavnsbåndsløsningen ikke nævnes med ét ord. Det lå ganske uden for dagbogens formål. Der er for så vidt ingen årsag til at formode, hvad udgiveren s. 18 på godt (?) nudansk udtrykker: »... stavnsbåndsløsningen har ikke i Lee sogn udløst mere manifesterede spontane glædesreaktioner af den art, som man nu og da kan læse om i den folkelige stavnsbåndslitteratur«. (Dette hib er ret uforståeligt, eftersom man dog – fra andre egne – har de sikreste udsagn fra reformmodstandere, der vel ikke var interesseret i at fremhæve bøndernes tilfredshed med de nye tilstande). Senere blev hoverilovgivningen utvivlsomt en skuffelse for flertallet af hovbønderne, hvad danske historikere næppe endnu klart har erkendt.

Udgiveren omtaler jordebogen (1787) og den senere hoverioverenskomst på Himmestrup gods (sept. 1791). Hartkornet bestod i 1787 af godt 38½ td. fri hovedgårdstakst, hvoraf knapt 20½ td. h. dyrkedes direkte under hovedgården, hvilket måske *kan* kaldes »ret beskedent« i forhold til godt 208 td. hartkorn bøndergods, men kun 40 af godsets gårde gjorde hoveri, og den meget betydelige skovskyld (henved 12 td. af hovedgårdstaksten) må vel have medført skovarbejde for de 40 halvgårde, der hver især *udover* det egentlige avlingshoveri i henhold til 1791-foreningen skulle forrette 8½ spanddag og 42½ gangdag. Hovedgården ejede endvidere godt 36 td. kirke- og kongetiender i de omliggende sogne.

Når Holmgaard s. 17 kalder det »et åbent spørgsmål, i hvor vid udstrækning de for hovedgårdene i slutningen af 1700-årene fastsatte hoverinormer svarede til det hoveri, som faktisk blev ydet«, kan det lyde rimeligt nok. Der *var* blot ingen »normer«, bortset fra de 2½ år

under hoveriforordningen af 1771, som vistnok kun sjældent blev efterlevet. Fra gods til gods var der store forskelle m. h. t. hoveriydelser, et forhold der næppe i væsentlig grad ændredes i 1790erne, medmindre pengeafløsning fandt sted eller fæstegården blev solgt til selveje, som det ret ofte skete i Jylland, langt sjældnere på øerne. Hvad Holmgaard sigter til, er vel muligheden for at bestemme forskellen mellem det antal hovdage, en »hoveriforening« fastsatte, og det faktisk forrettede hoveri, om hvilket Chr. Andersens dagbog ganske rigtigt ikke oplyser tilstrækkeligt. På det betydelige antal godser, hvor hoveriprotokoller er bevaret (navnlig for tiden efter 1800), er der i reglen gode chancer for at bestemme denne forskel og – som Holmgaard antyder – taler sandsynligheden for, at godsejerne ved hoveriaftaler havde sikret sig flere arbejdsdage, end de behøvede, navnlig når der m. h. t. hovedgårdsdriften fandt en rationalisering sted.

Chr. Andersen var formentlig en foregangsmand blandt sin egnns bønder. Han drev på med hør- og kløveravl, han anskaffede sig en jernplov ved siden af træploven, og han forsøgte, med kun delvist held, at få naturaltienden afløst med penge. Han forbedrede sine bygninger og foretog flere jordkøb. Selv om det visse måneder er tyndt med notater, giver dagbogen ganske god besked om »alt, hvad den bonde må gøre« (dengang). Det er ikke uden interesse til sammenligning med nutidsforhold at anføre, hvornår rug, byg og havre blev sået og høstet de forskellige år. Pløjningen er her ikke medregnet i sædetiden, der kunne strække sig over adskillige uger, høsttiden ligeledes, når den regnedes fra mejningens begyndelse til det sidste korn var i hus. Rugsåningen det ene år svarer naturligvis til høsten det følgende år.

Chr. Andersens rug blev sået i 1. halvdel af oktober, sjældnere sidst i september, hans byg omkring midten af maj, medens havresåningen i heldigt fald begyndte sidst i marts, men som følge af frostvejret ofte

	Rug		Byg		Havre	
	sået	høstet	sået	høstet	sået	høstet
1786		1- 8/9	11-18/5	22/8- 8/9	14-29/4	24/8- 7/9
1787	29/9-15/10	31/8- 9/9	10-23/5	23/8- 4/9	27/3-11/4	27/8- 6/9
1788	4-15/10	13-24/8	8-29/5	21/8- 6/9	17-29/4	28/8- 8/9
1789	1-23/10	21-30/8	14-27/5	15-26/8	22-29/4	20-30/8
1790	6-19/10	1-10/9	14-25/5	26/8- 9/9	23/3-21/4	28/8- 8/9
1791	3- 6/10	23/8- 6/9	13-25/5	19/8- 7/9	26/3- 8/4	18/8- 2/9
1792	5-20/10	18-28/8	12-22/5	13-21/8	10-24/4	14-29/8
1793	28/9- 1/10	?- 1/9	13-18/5	16/8-11/9	3-10/4	19-24/8
1794	26/9-14/10	5-24/8	8-15/5	2-24/8	24/3-12/4	26/7-15/8
1795	28/9-13/10	28/8- 5/9	12-19/5	20/8- 5/9	13-27/4	24/8- 4/9
1796	?	31/8-13/9	7-19/5	23/8-14/9	23/3-13/4	29/8-16/9
1797			10-18/5		27/3-10/4	

trak ud til slutningen af april. Modningstiden var kort, høsten kunne så godt som hvert år afsluttes lidt ind i september, om ikke tidligere. Enkelte år angives høsten i traver og kærver; rug og byg synes på skift at indtage førstepladsen, hvad værdien angår, men af havre høstedes åbenbart ofte flest traver (à 60 neg). Også boghvedeafrøden (benævnt »hvede«) var af betydning; her faldt høsten lidt senere. – Fæstebondens indkøb af jern, tjære, tran, sæbe, voks, forskellige slags klæde, humle, honning, fisk, brændevin m. m. omtales ofte, men næppe altid. Midt i maj 1792 »var her en jøde«, af ham købte C. A. 21 tørklæder af forskellig farve, 1 af silke, for ialt 14 rd., mere end en karls årsløn. Næsten ved samme tid var der »jagt heele herredet over, enhver sogn paa deres eget, effter rakere og kieltringer, som slog sig sammen og røvet og stial og gjorde snart, hvad de vilde« (s. 106). Velhavende bønder som C. A. må have draget et lettelsens suk, da »tid efter anden« 18 blev pågrebet og ført til Viborg. Tugthusprotokollen har desværre en større lakune 1780–1811 og herredsarkivet svigter også; landsarkivar Holmgaard kunne ellers have præsteret en af sine mest interessante kommentarer. Man takker for de mange der gives, også for redelig oplysning, hvor læsningen eller forståelsen er usikker.

FRIDLEV SKRUBBELTRANG

POUL JENSEN: Presse, penge & politik 1839–48. Den sidste enevoldskonges forhold til konservative pressekrede – især i København. Københavns Universitets Fond til Tilvejebringelse af Læremidler. I kommission hos G. E. C. Gads Forlag. København 1971. 430 s. Ill.

Mange gode forsker- og forfatteregenskaber kendetegner adjunkt Poul Jensens doktorafhandling:¹ stor grundighed, velafvejnet judicium, sober og meget levende fremstilling. Den egenskab, der har slået mig mest, er dog den umådelige forsigtighed, som forf. i mange tilfælde lægger for dagen, når han vover sig frem med vurderinger. Allerede indledningen frembyder adskillige eksempler: S. 10 karakteriseres Vogel-Jørgensens skildring af forholdet mellem Christian VIII og *Berlingske Tidende* med ordene: »I denne henseende tør det dog nok betvivles, at en fuldt ud heldig hånd har ført pennen«. S. 11 overvejes årsagerne til, at den konservative presse indtager en så beskeden plads i hidtidige pressehistoriske fremstillinger. Traditionen fremhæves – det er som sædvanlig sejrherrene, der har skrevet historien – men det indrømmes, at 1840'ernes konservative presse stod forholdsvis svagt både m. h. t. kvalitet og indflydelse og følgelig – under påstand om en ren pressehistorisk betragtningsmåde – kan hævdes at høre hjemme i anden række. »Hvorvidt

¹ Nærværende dobbeltanmeldelse er en tillempet gengivelse af de officielle oppositioner ved afhandlingens forsvar på Københavns Universitet den 8. juni 1971.